

“DEVONI HIKMAT”DA OSHIQ OBRAZI: TAHLIL VA TALQIN

The image of the ashik in “Divan-i hikmat”:
analysis and interpretation

Annotatsiya: Maqolada “Devoni hikmat”ningg‘oyaviy-badiiyxususiyatlari haqida mulohazalar bildirilgan. Tahlillar asosida oshiq obrazining Ahmad Yassaviy dunyoqarashi va hikmatlarning badiiy qimmatini namoyon etishdagi ahamiyati yuzasidan xulosalar chiqarilgan.

Kalit so‘zlar: Ahmad Yassaviy, “Devoni hikmat”, oshiq obrazi, ishq

Abstract. The article discusses the ideological and artistic features of “Divani Hikmat”. Based on the analysis, conclusions are drawn regarding the significance of the image of the ashik in revealing Ahmad Yasawi’s worldview and the artistic value of the hikmats.

Keywords: Ahmad Yasawi, “Divani Hikmat”, image of ashik, ishq

Kirish. Turkiy xalqlarning islom madaniyatini o‘zlashtirishi turkiy adabiyotda ham muhim o‘zgarishlar yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi. Xususan, Ahmad Yassaviy turkiy tasavvuf she‘riyatining muassisi o‘laroq o‘z ona tilini birinchi bo‘lib ilm-u irfon, tariqat, ishq va hikmat tili maqomiga ko‘tardi. Tili sodda, ifodasi xalqona bo‘lgan to‘rtliklarni yuksak tasavvufiy g‘oya va ilohiy ishq tarannumi bilan boyitib, ular vositasida xalqqa xitob etdi.

Maqsad va vazifa. “Devoni hikmat”ni ma‘lum ma‘noda Yassaviyning ilohiy ishqqa erishish yo‘lidagi o‘z tajribasi bayoni, deyish mumkin. Hikmatlarda Ahmad Yassaviy shariat ilmini puxta bilgan, unga amal qilgan, irfoniy olim, buyuk so‘fiy, Alloh do‘sti va oshig‘i sifatida gavdalanadi. Unda Alloh va Rasuliga bo‘lgan haqiqiy ishq kuylanadi. Yer-u ko‘kning yaratuvchisi Bir-u Bor Alloh, maloiklar va payg‘ambarlarga bo‘lgan cheksiz muhabbat hikmatlar markazida turadi. Bu ishqqa sohib va loyiq bo‘lish ulug‘ shayx nazdida, islomga itoat etish, shariat, tariqat, ma‘rifat, haqiqat yo‘llarini bosib o‘tish bilan belgilanadi. Hikmatlarda Yassaviyning pok ruhi malakut olamida Robbi bilan va‘dalashgani (*Ul kun “alastu bi-Rabbikum”, dedi Xudo, “Qolu bala”, debon ruhlar qildi sado*), Meroj tunida sarvari olam Muhammad (s.a.v.) ul zotning ruhini ko‘rib, Jabroil (a.s.)dan *“Bu qanday ruh tanga kirmay topdi kamol”, Ko‘zi yoshlik, xalqqa boshliq, qaddi hilol*”, deya so‘ragani, farzandim deya ulug‘laganlari, ona qornida ekan “Alloh”, deya zikr aytgani – hali go‘dakligidayoq ilohiy ishqdan sarmast bo‘lgani, ona rahmidan moddiy olamga tushganidan tortib umrining oxirgi kunlariga qadar bo‘lgan ma‘naviy tarjimai holi faxr bilan aks ettiriladi. Yassaviy

Elnura QURBONOVA,
O‘zR FA O‘zbek tili,
adabiyoti va folklori
instituti doktoranti,
filologiya fanlari
bo‘yicha falsafa
doktori (PhD)

elnura.qurbanova@mail.ru

ORCID iD:

0009-0000-7192-1446

Yetib kelgan/ Received:

18.07.2026

Qabul qilingan /

Accepted: 10.09.2026

tasavvuf ilmining ulug' peshvosi, islom olamida qadrlil va mo'tabar zot – olim, shayx, orif, so'fiy, valiy, eng avvalo, Haq oshig'i edi.

Usullar

Maqolada tavsifiy-tahliliy metod asosida hikmatlardagi oshiq obrazining holat va maqomlari, o'ziga xos xususiyatlari yoritildi. Shuningdek, obrazning irfoniy-badiiy mohiyatini ochishda germevntik, kontekstual va struktural-semantik tahlil metodlari hamda tarixiy-adabiy yondashuvdan foydalanildi.

Natijalar va muhokamalar

Yassaviyning xalqchil she'riyati xalqona adabiyot an'alarini yozma adabiyot bilan mohirona tarzda omuxtalashtirdi. O'rni kelganda xalq adabiyotidagi turli timsol va obrazlarning vazifasi, undagi ma'no-mazmunni yuqori pag'onalariga olib chiqdi. Bugina emas, Yassaviy ijodida oshiq obrazining mohiyati kengayib, yanada teran mazmun va maqsad-muddaoni ifodalay boshladi. Yassaviy hikmatlari tasvirigi oshiqning mahbubi, avvalo, Husni Mutlaqdir. Turk piri hikmatlarida ishqni bosh mavzu o'laroq tasvirlab, Haqqa oshiqlikni, ilohiy jamoldan sarhus oshiq holatini yuqori pardalarda, yuksak zavq-shavq bilan kuylagan. Ishqdan maqsad Haq diydoriga yetishdir. Yor yodi, uning mislsiz jamoli xayolini band etgan, ishqning chegara bilmas shiddati butun borlig'ini qamragan oshiq, xaqdan uzoqlashib, Haqqa yovuqlashadi. Ishq oshiqning butun boyligi. Oshiq ishq vositasida Haqni taniydi, shu bois ham:

*Ishq bo'lmasa topib bo'lmas, Mavlom, sani,
Har ne qilsang, oshiq qilg'il, Parvardigor [3, 114].*

Ishq poyonsiz dengiz. Ishq azobi jon berish azobidan ham og'ir: *"Jon bermakdan ishq qottig'dir, yuz ming azob"*, *"Ishqqa tushtung, o'tqa pishding, kuyub o'lding"*, deydi Yassaviy. Zero, ishq bir o't, oshiq esa jonidan kechib, o'zini o'tga otgan, oqibatda axgar – laxcha cho'g'a aylangan parvona, dardga to'lgan devonadir:

*Ishqqa tushtung, o'tqa pishding, kuyub o'ldung,
Parvonadek jondin kechib axgar bo'ldung,
Dardga to'ldung hamda so'ldung, telba bo'ldung,
Ishq bahrini so'rsang, hargiz poyoni yo'q [2, 54].*

Ishq manzili uzoq, yo'llar xatarli. Mislsiz mushkulotlarga to'la. Oshiq bu yo'lda avvalo, sobir bo'lishi, undan yetgan turli balolarga shukr qiluvchi shokir darajasiga yetishi, yor zikrini tildan qo'ymagan zokir bo'lmog'i lozim, deydi Yassaviy hikmatlarining mazmuni. Chin oshiq butun jon-u dili, borlig'i bilan ishq zikrini aytar ekan, bu zikrning quvvati va qudratidan oshiqning *"uch yuz oltmish tomirlari tebranadi"*, *"to'rt yuz qirq to'rt so'ngaklari gil"* – tuproq holga keladi. Diydor talab qilish esa jondan kechmay, jon bermay imkonsizdir, aks holda *"Ishq maqomi turlik maqom, yetib bo'lmas"*. Yassaviy nazdida ishq – podshoh, oshiq esa faqir.

Yassaviy ijodining bosh obrazi – Haq oshig'i. Hikmatlarda ishq safariga otlangan oshiq siymosi batafsil, bosqichma-bosqich tasvirlanadi. Unda jannat talabida tinimsiz toat-u ibodatlariga berilgan, dunyodan yuz burgan, yo'l boshidagi zohid, o'rni kelganda obid tasviri, safar asnosida zohir-u botinida turli evrilishlar yuz bergan solik surati izchil qalamga olinadi. Hikmatlarda lirik qahramon *"tog'dek o'gir gunohlar"*idan pushaymon gunohkor banda, nafsning turli hiylasidan Yaratgan panohiga sig'ingan ojiz qul, ba'zan nafsni tepishga hozir matonatli mo'min, gohida dunyodan yuz burgan, *"o'lmasdan burun o'lgan"*, faqrlikni o'ziga faxr bilgan faqir, goh sabr va umid bilan

ildamlagan sobir, tili-yu dilida Haq zikrini qo'ymagan zokir, bu yo'lda neki boshiga tushsa shukr qiluvchi shokir, ilohiy ishqdan sarmast, o'z asl makoni – ruhlar olamidanda judo, aldamchi dunyoga oshno, hasrat va umid ila Mavlosiga talpingan g'arib, ba'zida ilm-u ma'rifat talabidagi orifdir. Bularning barchasi oshiq obrazi atrofida birlashadi. Ularga xos sifatlar, hol va martabalarining bari oshiq obrazi takomiliga xizmat qildiriladi.

Hikmatlarda barkamol oshiq sifatleri batafsil yoritilgan. Yassaviy qarashlarida ishq yo'li ma'rifat va shariat yo'lidan uzoq emas, aksincha, oshiq bu maqomlardan osharkan, qalbi yanada poklanib, nurga to'ladi. Darhaqiqat, oshiq – ilm-u irfon talabgori. Yozma adabiyotda oshiq obrazi hamisha ilm-u donishda yetuk, ma'rifat sohibi sanalgan. Ilm-u ma'rifat insonga oqni qoradan, Haqni botildan ajratish imkonini beradi. Zero, inson shu yo'l bilangina o'z Holiqini taniydi. Haq yaratgan har bir yaratiqqa, ehtiyotkorlik va hurmat bilan munosabatda bo'ladi. Alloh taoloning Odam a.s.ga ashyolar nomini o'rgatishi va farishtalarning unga sajda qilishi buning yorqin dalilidir. Shu bois ma'rifat tasavvufda solik egallashi lozim bo'lgan eng muhim bosqich sanalgani, ma'lum. Zero, oshiq ruhiyatida kechgan irfoniy kashfiyotlarni busiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Shu bois ham chin oshiqlar *“ma'rifat bozorida javlon qiladi”*.

Ishq – Allohni tanish demak. Oshiqlik nafsni tanish va u bilan mujodalada jiddu jahd qilishdir. Haq va haqiqatni anglashga intilgan, ranj-u riyozatlar bilan ma'naviy karvonda tinimsiz ildamlagan ishq tolibi ishqullohga erishadi. Qalbi irfon nuri bilan yorishib, ko'ngil ko'zi vositasida ilohiy haqiqatlarni ko'rishga muyassar bo'ladi. Zero, ishq bir bog'dir. Bu bog'ning gullab-yashnashi tinimsiz mehnat talab qiladi. Shum nafsdan qutilgan oshiq qalbi nurga to'lib, unda Alloh jamoli zuhr qiladi:

*Ishq bog'ini mehnat tortib ko'kartmasang,
Xorliq bilan shum nafsingni o'ldurmasang,
Ollah deyub, ichga nurin to'ldurmasang,
Valloh-billoh, sanda ishqni nishoni yo'q [2, 54].*

Yassaviy nazdida, ishq Haq yo'liga kirgan so'fiy qalbini oydinlatib, nafsning turli tuzoqlaridan uzoq turishida ko'makdosh bo'ladi. Darhaqiqat, nafs shumligidan qutilish, qalbda Alloh nurining to'lib-toshishi ishq kamolidan nishona. Yassaviyning *“Ishq yo'lida o'lmas burun zinhor o'lg'il”* [2, 55] hikmati ham aynan shu maqsadni ifodalaydi. Insondagi nafs va ruhning tinimsiz, shafqatsiz ziddiyatida ishq oshiqqa ko'makdoshdir. Zero, ishq insonning joni, iymoni. Ishqsiz odam jonsiz murda, iymonsiz kimsa bilan barobar. Yassaviy ishqsiz kimsalarni *“aqli ko'toh”, “g'ofil”, “hayvonsifat”, “iymonsiz”,* deya ta'riflaydi. “Ahmad Yassaviy ibrat etib ko'rsatgan oshiq, avvalo, Ruhi va ko'ngli “bo'yi Xudo”ga to'lgan shaxs. Uning uchun dardsiz odam odam sanalmaganidek, ishqsizlar ham bamisoli hayvondir” [7, 56]. Tariqatda to'xtamay ildamlash, turli maqomlardan oshishda Haq ishq asosiy vositadir. Buni ulug' shayx juda asosli va ta'sirli qilib tasvirlaydi:

*Ishq sharobin Haq ichurdi, to'lub toshtim,
Bir fursatda yuz ming turlik maqom oshtim [2, 45].*

Dunyodagi hech kimsa va hech narsadan tama-yu da'vosi yo'q, birgina umidi Haq ishqiga yetish bo'lgan ahli dillar Haqdan yetgan ilohiy ilhom vositasida qisqa fursatda ruhan turli maqom va yuksak ma'naviy martabalarini oshadilar. Oshiqlik botiniy ilm va hol bilan yetish mumkin bo'lgan yuksak martabadir. Haq vasli talabida bo'lgan oshiq tiynat-u fitrat soffligi va ruh latifligiga erishish yo'llarini izlashi lozim. Tasavvuf ahlining fikricha, bunga botin kulfati va illatlaridan qutulib,

nafsni yengish bilan yetish mumkin. Alloh rizosini istagan oshiq nafsini mujodala qilarkan, uning turli xohish va talablaridan yuz o'giradi:

*Muhabbatni bog'in kezmay oshiq bo'lmas,
Xorliq, zorliq tortmaguncha nafsing o'lmas [3, 43].*

Yassaviy nazdida “o'zdan kechish”, “taslim bo'lish”, “rangi ro'yi zafarondek so'lish” – oshiqlik belgisi. Ishq ahli “nafsi o'lik”, “shirin so'zli”, “xush xulqli” zotlardir. Chin oshiqning, deydi Yassaviy, “rangi siniq”, “zafaron yuzli”, “o'zi hayron”, “ko'ngli vayron”, “ko'zi yoshlik”, “qaddi duto” bo'ladi. Oshiqlikni “ulug' ishdur”, deya ta'riflaydi, turk piri. Oshiqlik sifati Yassaviy hikmatlarida alohida o'rin tutadi. Zero, Yassaviy uchun ishq va oshiqlikda riyo va tamaga o'rin yo'q. Chin oshiq zohid-u obiddan ustun. Ulug' pir hikmatlarida borliqni faqat zohir ko'zi bilan ko'radigan va munosabatda bo'ladigan, jannat-u do'zaxdan bong uruvchi, ilohiy ishqdan bexabar ahli suvratlarni ishq ahliga qarama-qarshi qo'yadi. Negaki, zohidlarning murodi, tinimsiz toat-u ibodati tamaga asoslangan:

*Quruq zohid ishq ahlini ko'zga ilmas,
Jannat tilab, diydorini talab qilmas [5, 80].*

Dil, fikr va tuyg'uni yolg'iz Allohga yo'naltirgani, Yaratgan diydorini har narsadan ustun bilgani bois oshiqlik har qanday darajadan ustundir. Ular sir sharobin ichgan va hamisha tirikdirlar:

*Zohid bo'lma, obid bo'lma, oshiq bo'lg'il,
Mehnat tortib, ishq yo'lida sodiq bolg'il [5, 77].*

Ishq safariga otlangan oshiq kamolot darajalaridan oshib borarkan, bashariy sifatlardan uzoqlashib boradi. Natijada ruhida sifatiy o'zgarishlar bo'y ko'rsatishni boshlaydi. Endi u nafs manzillarida sobit ildamlar ekan, botin bilan oshno, ishq va ko'ngil uning haqiqiy hamrohiga aylanadi. Oshiq qalbni tinimsiz tasfiya qilib, ruhni darajama-daraja yuksaltirish orqali ko'ngil tazkiyasiga erishadi. Qalbi ilohiy zavq-u shavqqa to'lgan, ma'rifat sarhushligiga g'arq bo'lgan oshiq ishq o'tida yonib, farahlagan qalb sohibiga aylanadi. Haqqa oshiqlik, qalbda xos husn jilvalanishi doimiy mushohadaga chorlaydi. Ruhida zavq va hol evrilishlari bo'y ko'rsata boradi. Ilohiy ishq sururi, shavq va huzuri oshiq siyrati manzaralarida aks eta boshlaydi. Oshiq ruhiyatida kechadigan bu kabi o'zgarishlar shayx hikmatlarida batafsil bayon qilinadi. Ulug' pining: “*Oshiq bo'lsang, avval borib Haqni tani!*” [5, 57], degan xitobi shu jihatdan ahamiyatlidir. Quyidagi parchada esa Alloh ishqni o'z rahmatidan yaratgani ta'kidlanadi:

*Alloh aydi: “Rahmatimdin ishq yarattim”,
Aning uchun oshiqlarni ko'b yig'lattim,
Dard-u balo, mehnatlarga bel bog'lattim,
Belim bog'lab, ishq yo'lida o'lmayinmu? [5, 248].*

Ishq ahlining go'zal fazilatlaridan biri sobir va sabborligida, Yaratganga bo'lgan butkul tavakkulidadir. Boshga ne kelsa, sabr-u qanoat ko'rsatish oshiqning eng muhim xislatidir. Tavakkul esa oshiq iymonining oliy maqomidir. Shundagina oshiq “vusul” martabasiga yetishi mumkin:

*Ishqdin yuz ming balo tegdi sabr ayladim,
Sobir bo'lub Haq vaslig'a yettim mano [5, 68].*

Xoja Bektoshi Valiy "Maqolot"ida sabr va qanoatni ma'rifat maqomining to'rtinchisi o'laroq qayd etgan [4, 20]. Ulug' shayx hikmatlarida bunga alohida ahamiyat berib: "*Sabr-u rizo maqomotin oshtim, do'stlar*", deya ta'kidlaydi.

Ishq ahli egallashi lozim bo'lgan muhim sifatlardan yana biri ishqda sodiqlik bo'lib, u fazilat ilohiy tajalliy va vuslat uchun vosita sanalgan. Abu Homid G'azzoliy sidq va ixlosni ma'rifatning to'rt ustuni qatorida sanaydi [1, 119]. Sarvari olam Muhammad (s.a.v.) Ali (r.a.)ga faqirlik maqomida o'n maqom, o'n nur, o'n yo'l, o'n o'rin va qirq martaba borligini aytib, undagi o'n nurning avvali "nuri sidq", ikkinchisi "nuri sabr" ekanligini ta'kidlaganlar [6, 91]. Shu bois va'dasiga vafoli, sidq-u sadoqati so'z va amalida aks etgan oshiqlar Ahmad Yassaviy hikmatlarida alohida ulug'lanadi:

*Rasvo bo'lub o'zin izlab yurgan oshiq,
Jafo tortib ishq yo'lig'a kirgan sodiq [2, 153].*

Alloh muborak kalomida mo'minlardagi bu fazilatni maqtaydi. Xususan, Qur'oni karimning Oli Imron surasi (15, 16, 17– oyatlari)da Allohga imon keltirgan, Unga taqvo qilgan, istig'for aytuvchi, sabr qiluvchi, sodiqlar, doimiy toat qiluvchilarga jannat va'da qilinib, Alloh tomonidan rozilik borligi alohida ta'kidlansa, Ahzob surasi (24-oyat)da Alloh sodiqlarni sadoqatlari sabab mukofotlashni marhamat qiladi. Inchunin, Abu Bakr (r.a.)ning ham Muhammad (s.a.v.)ga cheksiz sadoqati sabab siddiq deyilgani tarixiy va diniy manbalardan ma'lum.

Bir kuni Sufyon Savriy Robiya Adaviyadan bandani Tangri taolaga yaqinlashtiradigan eng yaxshi vosita nima? deb so'raganida, Robiya Adaviya: "Sadoqat. Banda dunyo va oxiratda Undan o'zga narsalarni sevmasligini bilishi kerak", deb javob beradi. Shu bois ahli dillar ishqda sodiqlikni eng muhim daraja sanashgan. Siddiqsifatlik tasavvufda Allohga yaqinlik, Yaratganning dargohida ilohiy huzur maqomida bo'lishni anglatgan. Shundagina oshiq Haqning lutf va marhamatga loyiq bo'lishi mumkin:

*Qul Xoja Ahmad oshiq bo'l, sidqing birla sodiq bo'l,
Andin so'ngra loyiq bo'l, jonon bo'lg'an oshiqlar [2, 206].*

Hikmatlar mazmunidan anglashiladiki, sabr-u qanoat, sidq-u sadoqat ishq yo'lidagi oshiqning yashash tarzi, maqsadiga aylanishi lozim. Shundagina bu ishq oshiqni tavhidga yetkazadi. Oshiqqa xos bu sifatlarni mazkur obrazning axloqiy qiyofasini jonli tasavvur etishga yordam beradi.

Xulosalar

"Devoni hikmat"da oshiqning turli hol va maqomlari, Haqqa yetish yo'llari, bu maqsad yo'lidagi mashaqqatlarni yengish usullari yuksak shavq bilan tasvirlangan. Nafs qutqulardan poklangan, e'tiqodda sobit qalbning ma'naviy-ruhiy his-kechinmalari jonli ifoda topgan. Binobarin, "Devoni hikmat"dagi oshiq obrazini keng ko'lamda tadqiq va tahlil etish Yassaviy shaxsiyati, tariqati, g'oyalari va hikmatlarning badiiy qimmatini teranroq anglash imkonini beradi.

Adabiyotlar / References

1. Abu Homid G‘azzoliy. *Kimiyoi saodat*. – Toshkent: Munir, 2021.
2. Xoja Ahmad Yassaviy. *Hikmat yog‘dulari. Umring yeldek o‘taro*. – Toshkent: Muharrir, 2020.
3. Xoja Ahmad Yassaviy. *Haqdin o‘zgani dema. Hikmatlar*. Haz: Ibrohim Haqqul, Nodirxon Hasan. – Ankara: Akçağ yayınları, 2021.
4. Xoja Bektoshi Valiy. *Maqolot. Tarjimon va so‘zboshi muallifi: Haqqul I*. – Toshkent, 2000.
5. Xoja Ahmad Yassaviy. *Sulaymon Boqirg‘oniy. Turkiy adabiyot durdonalari*. – Toshkent: O‘zbekiston, 2022.
6. Yassaviy “*Faqrnoma*”si. *Abdurahmon Go‘zal*. – Toshkent: Navro‘z, 2014.
7. Haqqul Ibrohim. *Abadiyat farzandlari*. – Toshkent: Yosh gvardiya, 1990 y.

